https://coth.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Comparative Theology
E-ISSN: 2322-3421
Document Type: Research Paper
Vol. 17, Issue 1, No.35, 2026 pp.39-52
Receive: 03/04/2024 Accepted: 12/11/2024

Mani and the Angel Twin, Apostle of Yazdan and Crown Prince of Jesus Christ: A Comparative Study of Sources and Revisions of Some Previous Viewpoints

Mohammad Shokri-Foumeshi *
Assistant Professor, Department of Eastern Religions, Faculty of World Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
mshokrif@gmail.com

Abstract
The present philological-textual study, after evaluating and comparing various Syriac, Middle Persian, Parthian, Greek, Latin, Coptic, and Chinese sources, tries to show with what concepts and under what epithets Mani identified himself with his twin and angel of revelation, Syr. *taumā* (MP *narǰamīg*), and how he theologically could call himself the apostle of *yazadān* and the same paraclete that Jesus Christ once announced that he would come after him and be the interpreter of his words. Mani, the God-nature (*bgcyhr*), believed that he could call himself as crown prince and then the successor of the 'king of heaven' (Jesus). The study shows that the meaning 'apostle' is preferred for the Middle Iranian *frys/štg*, which means both 'messenger, apostle' and 'angel', when this word is used addressing Mani. This contribution not only suggests that Mani's epithet, the 'messenger/ apostle of Gods', is formed in the Islamic period influenced by the Islamic 'messenger of God', an epithet of the prophet of Islam, but also the paraclete, Mani, and his heavenly twin/counterpart were theologically the same.

Keywords: Mani, The Angel 'Twin', Mani as the Paraclete, Manichaean Theology.

Introduction
The most well-known angel in Manichaean teachings known as Syriac *tʾwmʾ* (*taumā*), 'twin, companion, pair, counterpart', was the angel of Mani's revelation, the hidden helper, and an integral part of his life and message. Iranian Manichaeans have translated this name as *jmyg* [*ǰamīg*] and more famously as *nrjmyg* [*narǰamīg*], Greek-speaking Manichaean scholars called him σύζυγος [*sýzygos*], and Coptic Manichaeans in Egypt knew him as pcais [p-saïš]. According to the Greek biography of Mani (CMC), Mani refers to his counterpart as his heavenly twin, the spiritual guide, and the eternal 'other self' (alter ego); they are two sides of the same coin. In other words, Mani saw himself and his counterpart as one and unified. Through this very concept, Mani established the foundation of his unity with the Paraclete (Syriac *pṣġrybʾ*; Middle Persian *psʾgryw*; Greek παράκλητος [*parakletos*]), which he had

*Corresponding author
Shokri-Foumeshi, M. (2026). Mani and the Angel Twin, Apostle of Yazdan and Crown Prince of Jesus Christ: A Comparative Study of Sources and Revisions of Some Previous Viewpoints. *Comparative Theology*, *17*(1), 39-52.

2322-3421© University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/coth.2024.141059.1893

foretold of the appearance of Christ's advent.

Materials and Methods

The present study conducted a comparative analysis with a textual approach mainly based on the Manichaean Middle Iranian texts found in Turfan Oasis, Xinjiang/ Turkestan, China, and Manichaean Coptic parallels.

Research Findings

This research, through the Greek biography of Mani (CMC) and the Middle Iranian Turfan texts and Chinese Manichaica from Xiapu, which are the most important sources of our knowledge about Mani's twin and his angel of revelation, deals with the theological relationship between Mani and his angel of revelation (Syr. *taumā*, MP (*nar*)*ǰamīg*, Pth. *yamag*). Here, we tried to answer the question of why and how Mani used the word *Taumā* to call his heavenly twin.

The study interpreted the origin and derivation of the "concept of twin" in an Iranian context rather than Jewish or Christian. It tried to show, to some extent, that neglecting the Iranian roots of the elements that some researchers call simply Jewish or Christian is far from farsightedness. It revealed that the technical term "angel" was used not only for angels but also encompassed the other divine beings and even gods of the third creation. To complete the discussion regarding the precise meaning of the term *p/frys/štg*, we included a section in the study to demonstrate that, when referring to Mani, the preferred translation of this term is "messenger, apostle".

This research tried to show that the translation of *mʾny frys/štg rwšn* (and its simplified form 摩尼弗哩悉特嚧詵 [MC. muât-lâ muâ-ńi pi̯uət-lji-si̯ĕt-d'ək luo-si̯ɛn = *Moni fulixite lushen*] in the Chinese Manichaean document 摩尼光佛 Moni guangfo 'Mani, the Light Buddha' from Xiapu, Fujian) as 'Mani, angel of light' does not seem appropriate, the translation of *frys/štg* as 'angel' is not philologically incorrect. It is clear that the Middle Persian phrase M17Vi12-13 *frēstag īg Yišō* ('messenger/ apostle of Jesus') in reference to Mani is the same as the 'Ιησοῦ ἀπόστολος in Greek and apostolus Iesu in Latin and *šelīḥā d-Išōʿ* (or *šelīḥā de-yešūʿ*) in Syriac, all meaning "messenger/ apostle of Jesus". In the Manichaean and non-Manichaean writings, Mani has always been referred to as *apostolus* in Latin and ἀπόστολος in Greek, not as *angelus* in Latin or ἄγγελος in Greek. Moreover, in his native language Syriac, he is referred to as *šelīḥā* 'messenger', not *malakā* 'angel'. Although every 'angel' is a 'messenger', not every 'messenger' is an 'angel'.

The study examined the most recent data regarding the concept of Paraclete (MP psʾgryw) and argued how Mani tried to create a princely figure out of this concept that could potentially replace Jesus Christ; a concept that even the Syriac prototype of it had an origin and contemporaneity with Mani himself in the first place, rooted in the idea of ancient Iranian kingship and Iranian utopia. Truly, it was with the power of Tom and the versatility of the functions of this concept that Mani was able to set this kind of system in motion within the movement.

The study also respond to the question of whether the term yzdʾn in Manichaean Middle Persian texts is always plural and means "gods" or if it may, in certain contexts, have a singular meaning as well. Our observations in Manichaean texts may confirm the possibility of a shift in the meaning of this term and related words from plural to singular in specific situations. Consequently, it is possible that in some contexts, yzdʾn fryštg means "Messenger/ apostle of God" (equal to the Arabic Resul Alla, and not Angel of Gods).

Discussion of Results and Conclusions

The concept 'twin' was not an innovation by Mani and had its roots in the Gnostic pre-Manichaean tradition. Its best pattern can be found in the *Hymn of the Pearl*, which clearly expresses its Iranian origin. There can be no doubt about the authenticity of this ancient Iranian concept that is woven throughout the text. This concept, whatever its origin, served three functions for Mani, the apostle of light. Not only was he the angel of revelation to the messenger, but he was also his guardian and protector. Moreover, Mani, in this role, could also be considered the paraclete of Jesus Christ. The paraclete, Mani, and his heavenly twin represented a single truth. The "being twin with Jesus" was the unique concept that this brilliant Iranian religious thinker and Babylonian cluster collector needed from the very beginning.

الهیات تطبیقی
سال هفدهم، شماره یکم، پیاپی سی و پنجم، ۱۴۰۵
ص ۳۹-۵۲
تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۲۲

مقاله پژوهشی

مانی و فرشتهٔ همزاد، فرستادهٔ یزدان و ولیعهد عیسی مسیح: مقایسهٔ منابع و بازنگری برخی دیدگاه‌های پیشین

محمد شکری فومشی *، استادیار گروه ادیان شرق، دانشکده ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران
mshokrif@gmail.com

چکیده

مقالهٔ حاضر در یک بررسی فقه‌اللغوی و متن‌شناختی می‌کوشد پس از ارزیابی و سنجش منابع مختلف سریانی و فارسی میانه و پارتی و یونانی و لاتین و قبطی و چینی، نشان دهد مانی با چه مفاهیمی و تحت چه عناوینی خود را با فرشتهٔ همزادش، توم (نرجمیگ)، یکی در نظر می‌گرفت و چگونه می‌توانست از نظر الهیاتی خود را فرستادهٔ یزدان و همان پَساگریو یا فارقلیطی بخواند که زمانی عیسی مسیح بشارت داده بود پس از او بیاید و مفسر کلام او باشد. مانیِ «بَغ‌چهر» با همین انگاره بود که می‌توانست خود را ولیعهد و آنگاه جانشینِ شهریار ملکوت (عیسی) بنامد. مقاله بر این باور است که لفظ ایرانی میانهٔ frys/štg اگرچه هم به معنای «فرستاده/رسول» است و هم «فرشته/مَلَک»، اگر در رابطه با شخص مانی به کار رفته باشد ترجمهٔ «فرستاده» (رسول) ارجحیت دارد. مقاله نه تنها نشان می‌دهد عنوان مانی، «فرستادهٔ یزدان»، باید در دورهٔ اسلامی و تحت تأثیر عنوان «رسول الله» شکل گرفته باشد، بلکه گویای این نکته نیز هست که فارقلیط و مانی و همزاد/همتای آسمانی‌اش از نظر الهیاتی بیانگر یک حقیقت بودند.

واژه‌های کلیدی

مانی، فرشتهٔ همزاد، فارقلیط، فرشته‌شناسی مانوی.

* مسؤول مکاتبات

شکری فومشی، محمد . (۱۴۰۵). مانی و فرشتهٔ همزاد، فرستادهٔ یزدان و ولیعهد عیسی مسیح: مقایسهٔ منابع و بازنگری برخی دیدگاه‌های پیشین، *الهیات تطبیقی*، *۱۷* (۱)، ۳۹-۵۲.

2322-3421© University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/coth.2024.141059.1893

مقدمه

فرشتهٔ وحی مانی به زبان سریانی، زبان مادریِ مانی، «توم» (tʾwmʾ [*taumā*]) نام داشت. ایرانیان مانوی این لفظ را که به معنای «توأم»، «توأمان»، «قرین»، «جفت»، «همزاد» و «همتا» بود به فارسی میانهٔ «نَرجَمیگ (nrjmyg [*narǰamīg*]) ترجمه کرده‌اند (برای نمونه، در M49IIr15, in: *MirMan.* II, p. 17 [308]) و عالمانِ مانویِ یونانی‌زبان آن را به «سیزیگوس» (σύζυγος [sýzygos]) (*CMC* 69, p. 14; Koenen & Römer, 1988, p. 48; Henrichs & Koenen 1975, p. 68; Lieu, 1992, p. 30; Gardner & Lieu, 2004, p. 158)[1] و مانویانِ قبطیِ مصر نامش را به «سایْش» (p-saïš) برگردانده‌اند (*1Keph.* 7, p. 36: 6). همزاد، همتای آسمانی و راهبر روحانی و «منِ» ازلی مانی بود و آموزه‌ای که این دو را دو روی یک سکه در نظر می‌گرفت، در حقیقت، مانی و همزادش را یکی و یگانه می‌دید[2]؛ چنانکه مانی به واسطهٔ همین مفهوم اساس یکی‌شدگی خویش با فارقلیطی (سریانی: pṣġrybʾ؛ ایرانی میانه: psʾgryw؛ یونانی: παράκλητος [parakletos]) را بنیان نهاد که زمانی عیسی مسیح ظهورش را بشارت داده بود.

مانی، پَساگریو (فارقلیط)

بنا بر آنچه بر مُهر مانی نوشته شده (Gulácsi, 2014, 162 ff.) و در کتاب‌های او به دفعات تأیید شده است (برای نمونه در انجیل و نامه‌های او، برای همهٔ شواهد، Shokri-Foumeshi, 2015, pp. 166-167, and Ibid, 2017, 473ff. ←)، مانی خود را šᵉlīḥā d-Išōʿ mᵉšīḥā[3] «فرستادهٔ عیسی مسیح» (Gr. in *CMC* 66, pp. 4-7: Ἰησοῦ χριστοῦ ἀπόστολος; MP in M17Vi12-14: *frēstag īg Yišō aryāmān*) می‌خواند و خویشتن را همان «پَساگریو» (ایرانی میانه: psʾgryw) یا فارقلیط (یونانی: παράκλητος [parakletos]) می‌دانست (← Gardner, 2020, 19 ff.; Cf. de Blois, 2003, p. 15).

واژهٔ فارسی میانه و پارتی psʾgryw «پَساگریو» (*DMT* III/1, 284a) و سُغدی pšʾγryw «پَشاغریو» (*DMT III*/2, 149b)، در لغت به معنای «پس ـ خود؛ بعد ـ من» است. به دیگر سخن، آن که «پس از من» بر تخت نشیند. در گنجینهٔ لغات سیاسی، عنوانی برای «قائم‌مقام، نایب‌السلطنه» است؛ اما مراد از آن در عالَم مسیحیت همان «فارقلیط» بوده است که عیسی مسیح ظهورش را «پس از خود» بشارت داده بود. در مکتوبات ایرانیِ تورفان (برای نمونه، در قطعات M801a و M1828) این واژه در خطاب به مانی به کار رفته است (Sundermann, 1988, pp. 201-212). پژوهشگرانی همچون ایلیا گرشویچ (Gershevitch, 1954, pp. 124-126) و به‌تازگی تُماسو نیولی (Gnoli, 2002, pp. 79-87) و کلودیا لئورینی (Leurini, 2004, pp. 159-162)، که این عنوان را با سریانیِ pṣġrybʾ مقایسه کرده‌اند[4]، نشان داده‌اند این واژهٔ سریانی (در اصل ایرانی) در اسناد سریانی سدهٔ دوم و سوم میلادی ــ یعنی در همان زمانی که مانی در بابِلِ اشکانی به دنیا آمد و در میان‌رودانِ ساسانی بالید ــ عنوانی برای وارث تاج‌وتخت بوده است؛ بنابراین، در این که این واژه نزد مانی عنوانی شناخته‌شده بوده نمی‌توان تردید روا داشت.

همچنانکه قطعهٔ M801a به مقام شهریاری مانی و تخت و جاهش اشاره می‌کند (M801a/p.21/21/, in: *BBB* 28, l. 346; *Reader*, 158 ff, text *cu*: 33 ff.)، او شخصاً همچون عیسی برای خود مقام شاهی قائل بود و همانند جامعهٔ عصر ساسانی به این اندیشهٔ کهن باور داشت آن که از سوی خداوند فرستاده می‌شود، نایب شهریاری او بر زمین نیز هست. مطابق دست‌نویس M8Rii11، مانی «بغ‌چهر» (by cyhr) خوانده می‌شده است، درست همان‌گونه که شاهان ساسانی خود را «چهر از یزدان» (ctry MN yzdʾn،

---

[1] بخش دوم این واژه، «زئوگوس» (ζεῦγος)، به معنی «جفت، زوج» است. «زوج» عربی دخیل از همین واژهٔ یونانی است.

[2] شاید از این رو است که کلیمکایت (Klimkeit, 1993, p. 220, no. 108) «توم» را با «دَینا»ی زرتشتی مقایسه می‌کند.

[3] Or according to Pedersen, 2013, p. 193: šelīḥā deyešūʿ mešīḥā

[4] دو واژهٔ psʾgryw و pṣġrybʾ به لحاظ قالب و نوع ساخت قابل مقایسه هستند با سغدیِ pšʾbwtyy «پسابودا ـــ آن که پس از بودا آید» در قطعهٔ سغدی M5264R2 (منتشرشده در Morano, 2017, pp. 175-176).

دریایی، ۱۳۷۷، صص. ۲۸ به بعد) می‌خوانده‌اند.

مانی نزد پیروانش «شهریار ـ پیامبر» بود و حضور دائمی توم (نرجمیگ) در کنارش به ارادهٔ خداوند بر زمین و ملکوتش به واسطهٔ او تحقق می‌بخشید. آن که خود را «فرستادهٔ عیسی مسیح» می‌خوانْد، خود را «شاهزاده» نیز می‌نامید. این عنوان در قطعهٔ M502f نیز تأیید می‌شود (*apud* Leurini, 2004, p. 160). در این متن بسیار کوچک، مانی که «شاهزاده» و «پَساگریو» خوانده شده (Ibid)، آشکارا در تناظر با عیسی قرار گرفته است: عیسی، شاه بود و مانی، شاهزاده‌اش؛ اما شاهزاده‌ای که در مقام «پساگریو» است، یعنی در همان مقامی که عیسی فغفور (bgpwhr «بغ‌پور، پسر خدا»، *DMT* III/1, 107a) بشارت داد «پس از من» بیاید. مانی، «پساگریوِ عیسای زنده‌گر» (M32bA11: psʾgryw ʿyg yyšwʿ zyndkr)، به کمک مفهوم فرشتهٔ توم (نرجمیگ) بود که در آنِ واحد هم پیامبر بر زمین بود و هم شهریار در آسمان‌ها (Cf. M597V3).

یکسان‌انگاری همزاد مانی با فارقلیط

زندگی‌نامهٔ یونانی مانی (*CMC*)، قدیس‌نامهٔ بی‌نظیری که مانویان مصر در سدهٔ پنجم میلادی در باب زندگی مانی نوشته‌اند، همزاد مانی را «زیباترین و بزرگ‌ترین آیینه‌نگارهٔ (مانی)» (εὐειδέστατον καὶ μέγιστον κάτοπτρον τ[οῦ προσώ]που) می‌خوانَد (*CMC* 17, pp. 13-16: Koenen & Römer, 1988, p. 11; Cameron & Dewey, 1979, p. 19) و از قول او می‌گوید فرشتهٔ وحی‌اش، سیزیگوس، از همان آغاز تولد با او یگانه و یک‌تن بود:

CMC 24, pp. 13-15 (Koenen & Römer, 1988, pp. 15-17; Cameron & Dewey, 1979, pp. 24-25; Gardner & Lieu, 2004, p. 51):

ἐπεμαρτύρησα δὲ	گواهی داده‌ام
ὅτι ἐ|γὼ ἐκε[ῖ]νος αὐτός εἰμι |	که من خودِ اویم
ἴϛος [ὅλω]ϛ ὑπάρχων | ---	و (با او سراسر) یگانه ...

همین همزاد، که مانی بنا بر متن یونانی مانوی بالا با او یگانه و یک‌تن بود، در کتاب قبطی مانوی *کفالایا* آشکارا فارقلیط نامیده شده است. در واقع، همزاد و فرشتهٔ وحیِ مانی در *کفالایا* عمدتاً فارقلیط نامیده شده است. برای نمونه، در کفالایون یکم، مانی در پاسخ به پرسش یکی از شاگردانش دربارهٔ چگونگی ظهور و آغاز رسالتش، آشکارا فرشتهٔ وحی خویش را فارقلیط می‌خواند؛ همان که تمام آموزهٔ پدر بزرگی را برای او این‌چنین چکیده‌وار بازگو کرده است:

۱۴: ۳۱ در همان سال که ار(د)[شیـ](ـر) شاه(؟) ...
۱۴: ۳۲ تاج [...]، فارقلیطِ زنده نـ[ـزدم] فرود آمد و سخن [گفت]
۱۵: ۱ با من. او بر من راز[[های]] نهان آشکار ساخت
۱۵: ۲ که بر جهانیان و نسل‌ها[[ی گذشته]] پوشیده بود: را[زِ] مغا[ک]
۱۵: ۳ و عرش را. او بر من آشکاره کرد راز روشنی
۱۵: ۴ و تاریکی؛ راز فاجعهٔ ستیزه و جـ[ـنگ]،
۱۵: ۵ و راز نبرد بزرگ را -- ... که [[شهریارِ]] تاریکی برانگیخت. [آن‌گاه؟]
۱۵: ۶ این راز نیز بر من آشکاره کرد که چگونه روشنی ...
۱۵: ۷ تاریکی به سبب آمیختگی‌اش، و چگونه این جهان ساخته شده است.

۱۵: ۸ او هم‌چنین به من نمایاند که چگونه ناوها [1][[در آسمان]] نصب شده‌اند تا
۱۵: ۹ [ایزدان] روشنی در آن ساکن شوند و بپالایند روشنی را [از]
۱۵: ۱۰ مخلوقات [[مادی]] و [بریزند] پسماند و گنداب (؟ ἀπόρροια) را [در]
۱۵: ۱۱ مغاک؛ راز خلقتِ (πλάσσειν) آدم، نخستین بشر را.
۱۵: ۱۲ او هم‌چنین به منِ آموخت راز درخت معرفت را
۱۵: ۱۳ که آدم از آن خورد (و با آن) چشمانش بینا شد؛
۱۵: ۱۴ نیز راز رسولانی را که به زمین فرستاده می‌شوند [تا]
۱۵: ۱۵ دین برگزینند، راز برگزیدگان [و]
۱۵: ۱۶ فرمان‌های (ἐντολή) [ایشان]، {*راز بزه‌کاران و کردارشان*،} [2]
۱۵: ۱۷ راز نیوشاگان، یاوران (βοηθός) آن‌ها،
۱۵: ۱۸ و فرمان‌های (ἐντολή) [ایشان]، راز بزه‌کاران و کردارشان
۱۵: ۱۹ و پادافراهی (κόλασις) را که پیش روی آنها است(؟). از این طریق [[بود که]] همهٔ آن‌چه واقع شده
۱۵: ۲۰ و آن‌چه واقع شود، به واسطهٔ فارقلیط بر من آشکاره شد ...
۱۵: ۲۱ هر آن‌چه چشم بیند و گوش بشنود و در اندیشه
۱۵: ۲۲ بگنجد و ... از طریق او شناختم
۱۵: ۲۳ همه (چیز) را. من «کُل» (کائنات) را به‌واسطهٔ او دیدم و [[با او]] یک‌تن
۱۵: ۲۴ و یک‌جان شدم....

1Keph. 1, pp. 14:31-15:24 (Polotsky & Böhlig, 1934-1940, pp. 14-15; Gardner, 1995, pp. 20-21):

افزون بر اینکه بر پایهٔ متن قبطی بالا درمی‌یابیم مانی همهٔ آموزه‌اش را از همزادش آموخت، آشکار است کسی که وحی به مانی عرضه کرد فارقلیط بود (۳۲:۱۴)؛ همو که پیام‌آور با او «یک‌تن و یک‌جان» شد (۲۳:۱۵–۲۴). به دیگر سخن، همزاد و فارقلیط در اینجا یکی هستند.

اما این یکسان‌انگاری‌ها با تفسیرهای مانوی و غیرمانوی دیگر ابعاد دیگری هم یافت؛ زیرا می‌دانیم برخی از گزارش‌های ضدمانوی همزاد مانی را با روح‌القدس هم برابر در نظر گرفته‌اند (← ویدنگرن، ۱۳۷۶، ص. ۴۱). این نکته از قول دو تن از دشمنان مسیحی مانی، یعنی قدیس اوُدیوس و آگوستین، نقل شده است. اوُدیوس می‌گوید:

Euodius, *de fide contra Manichaeos*, ch. 24, p. 961 (Ed. J. Zycha, 1891-1892, *apud* Ort, 1967, pp. 93-94):
Manichaeus ... qui se mira superbia adsumptum a *gemino* suo, hoc est *spiritu sancto*, esse gloriatur.[3]

مانی ... که در لاف‌های زیاده‌خودپسندانه‌اش خود را با همزادش (gemino)[4] یعنی روح‌القدس (Spiritus sanctus) یکی می‌بیند.

و آگوستین (۱۳۸۱) در اثر معروفش *اعترافات*:

Augustinus, *confessiones* 5.5.8:
non enim parvi se aestimari voluit, sed *spiritum sanctum*, consolatorem et ditatorem fidelium tuorum, auctoritate plenaria personaliter in se esse persuadere conatus est.

---

[1] منظور کشتی‌های خورشید و ماه است. این دو در ایرانی میانهٔ مانوی n'w خوانده شده‌اند.

[2] آنچه در نشانهٔ {} آمده، تکرار سهوی سطر ۱۸ در اینجا است.

[3] سنج. ویدنگرن، ۱۳۷۶، ص. ۴۱، بدون متن لاتین و ترجمه، مگر برداشتی آزاد از متن.

[4] Cf. MP *jmyg*

او (مانی) برای آنکه در نظر پیروانش بزرگ جلوه کند سعی داشت ایشان را قانع سازد که روح‌القدس، همان تسلّی‌بخش و برکت‌دهنده به بندگان مؤمنِ تو (خداوند)، خودْ به تمامی در او حضور دارد.[۱]

به همین شکل، مزمور بحث‌برانگیزی از *زبور* قبطی همزاد مانی را برابر با مسیح (χριστος، خِریستوس، کریستوس) می‌بیند. مانویان در مزمور ۲۴۱ پیامبرشان را چنین می‌ستوده‌اند:

PsB II, 241, p. 42: 22-23 (Cf. Allberry, 1936, p. 42; Wurst, 1996, p. 104; Franzmann, 2003. p. 21)

بستاییم همزادِ (saïš) نورانی‌ات،
مسیح (χριστος)، نگارندهٔ نیکی(ἀγαθόν)ی‌مان را.[۲]

قطعهٔ قبطی به‌وضوح مسیح را معادل همزاد و جفت نورانی مانی در نظر می‌گیرد. اگر مسیح در اینجا عیسی باشد و اگر *زبور* همزاد مانی را در جایی دیگر (PsB II, 166.33) با عیسای درخشان نیز یکی گرفته باشد، آن‌گونه که فرانتسمان تجزیه‌وتحلیل می‌کند (Franzmann, 2003, pp. 21-22)، ممکن است چیزی شبیه این یکسان‌انگاری را بتوان در قطعات ایرانی میانهٔ M311 و M449a و M782 و همچنین در بندی از طومارنیایش چینی مانوی (H) نیز یافت (Cf. de Blois, 2003, pp. 11-12). در طومارنیایش می‌خوانیم:

H131a-d (Chi, 1943, p. 188):
又啓閻默善思惟,
即是夷數慈悲想,
真實斷事平等王,
并及五明清淨眾○

(**الف**) نیز داد خواهم از **یَنْمو** (閻默) که اندیشه‌ها و عنایت مهرآمیز دارد

(**ب**) و به‌راستی تفکرِ شفقت‌آمیز **یِشوع/ عیسی** (夷數)،

(**پ**) دادْور راستین و بی‌آلایش، شاه عادل،

(**ت**) و تودهٔ پاک و ناب پنج روشنی است.

در این زمینه، بند ۱۳۵ همین طومارنیایش (یعنی چهار بند پس از بند بالا)، که در آن شکل گرده‌برداری‌شده و تصحیف‌شدهٔ نام «بهمن» (huomin = xɦuə̆ ` -mjin ´ 穫泯)[۳]، آن هم دقیقاً در کنار نام مانی و همزادش آمده، تأمل‌برانگیز است. در این بند می‌خوانیم:

H135a-d (Chi, 1943, p. 188):
又啓普遍忙你尊,
閻默惠明警覺日,
從彼大明至此界,
敷楊正法救善子○[4]

---

[۱] آگوستین، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۸.

[۲] ترجمهٔ اسماعیل‌پور (آلبری و ایبشر، ۱۳۸۸، ص. ۸۰): «نور آشنای تو را بستاییم، ای مسیح، ای تفسیرگر نیکوی ما!».

[3] Or: *xɦuə̆`-mjin´*, and not *huiming*.

[4] Cf. Wang & Ma, 2016, p. 23, as 又啓普遍摩尼光，閻默惠明警覺日，從彼大明至此界，敷揚正教救善子

(**الف**) و همچنین فریادرسی خواهم از **مار مانیِ** جهانْ‌گرامی،

(**ب**) [و] **یَنْمو** (閻默)، **بهمن** (惠明)، و خورشید بیداری

(**پ**) کزان سرزمین بزرگِ روشنی بدین جهان فرود آمد

(**ت**) [و] دادِ (قانون) راستینِ رهایی‌بخشِ فرزندان نیک را بپراکنْد و برکشانید.

بادکرد همزمان از مانی و یمگ و بهمن در قطعهٔ ایرانی میانهٔ M449aA5-8 نیز دیده می‌شـود. با اینکه بهمن (*DMT* III/1, 341a: *whmn*) همان «مَنوهْمِد روشـن» (Ibid, 229a-b: *mnwhmyd rwšn*) و «نوس» (Sundermann, 1979, 101 § 3/16.1: νοῦς) است و گاهی جلوه‌ای از «خردِشهرایزد» (*DMT* III/1, 364a: *xrdyšhr yzd*) و/یا عیسای درخشان/شکوهمند (yyšwʿ ʿspyxtʾn/ zywʾ)[1] و گاهی خود او است، دشوار است که تصور کنیم در این‌گونه شواهد مانی و همزادش در تناظر با عیسی (yyšwʿ) فهمیده می‌شده‌اند.

مانی، فرستاده یا فرشته؟

تردیدی نیست که کسی تصور نمی‌کند مقصود مانی در سرآغاز کتاب *انجیل زنده*‌اش (Shokri-Foumeshi, 2015, pp. 165-175 →) از عبارت فارسـی میانهٔ mʾny prystg ʿyg yyšwʿ ʾryʾmʾn (در M17V12-14)، برابر با یونانی Μαννιχαῖος Ἰησοῦ χριστοῦ ἀπόστολος (در *CMC* 66, pp. 4-5)، آن بوده که وی «فرشتهٔ» عیسی مسیح بوده است. در واقع، مراد از فارسی میانهٔ frēstag و پارتیِ frēštag، در جایی که سخن در باب مانی است، «فرستاده» به معنای رسول و پیامبر است؛ همان‌گونه که بعدها ابن ندیم نیز مانی را «رسـول النور» خوانْد (ابن الندیم، ۱۹۹۷م، ص. ۴۶۵). به دیگر سـخن، لفظ frys/štg اگرچه هم به معنای «فرستاده/رسول» است و هم «فرشته/مَلَک»، اگر در رابطه با شخص مانی به کار رفته باشد، ترجمهٔ فارسیِ «فرستاده» (رسول)[2] و اگر موضوع متن در باب آن موجودات مجرّدِ معروف باشد، ترجمهٔ فارسی «فرشته» ارجحیت دارد: توم (نرجمیگ) «فرشتهٔ» وحیِ «فرستادهٔ روشنی» (مانی) بوده است؛ بنابراین، کاملاً طبیعی است که تصور کنیم مانویان پیامبرشان را «فرشتهٔ روشنی» نمی‌خوانده‌اند؛ اگر بخواهیم مقصـودمان را به «فارسـی» بگوییم، نه به پارتی[3]. از این رو، ترجمهٔ mʾny frys/štg rwšn (و همچنین صـورت گرده‌برداری‌شـدهٔ آن MC. muât-lâ muâ-ńi pi̯uət-lji-si̯ĕt-d'ək luo-si̯ɛn = *Moni*] 摩尼弗哩悉特嚧詵 *fulixite lushen*] در متن چینی مانوی 摩尼光佛 (*Moni guangfo*) «مانی، بودای روشنی»، بازیافته از شیاپو، فوجیان، (Ma, 2015, pp. 445, 467-468 →) به «مانی، فرشتهٔ روشنی» یا حتی «مانی، حواری روشنی»[4] در فارسی رسا به نظر نمی‌رسد[5]؛ اگرچه ترجمهٔ frys/štg به «حواری» یا «فرشـته» به فارسـی از نظر فقه‌اللغوی نادرسـت نیسـت. روشـن اسـت که تعبیرِ فارسـی میانهٔ

---

[1] برای یک بررسی مقایسه‌ای نگاه کنید به: شِروو، ۱۳۹۶، صص. ۱۱۰-۱۱۱.

[2] درست همان‌گونه که پولُس در قطعهٔ S1 یک «رسول» («فرستاده») نامیده شده است (S1V15: ʾbr gwyšn ʿy pʾwlys frystg).

[3] زمانی وامقی (۱۳۷۸، ص. ۲۷۴) به‌درستی نوشت: «واژهٔ فرشتهٔ امروز در مفهوم دیگری به کار می‌رود که وافی به مقصود و منظور مندرج در متن‌ها که همانا پیامبر و رسول است نخواهد بود».

[4] با اینکه مطمئناً کسی جایگاه مانی را با مقام حواریون عیسی اشتباه نمی‌گیرد.

[5] متخصصان مطالعات مانوی همواره عنوان ترکیبی frys/štg rwšn را به the apostle of light برگردانده‌اند، مگر در یکی دو مورد استثناء (برای نمونه، Morano, 2004, p. 225). محسن ابوالقاسمی عنوان «رسول‌النور» در خطاب به مانی را، که در *الفهرست* ابن ندیم آمده، به «فرشتهٔ روشنی» برگردانده اسـت. نگاه کنید به: ابن الندیم، ۱۳۹۰، ص. ۲۷ (ترجمهٔ فارسـی)، ۵۲ (متن عربی)، بند ۳۹، حال آنکه در همان بند از الفهرسـت، به ملائکته‌الحفظه «فرشتگان نگاهبانِ» مانی درود فرستاده شده است (همان).

frēstag īg Yišō (M17Vi12-13)[۱] در خطاب به مانی همان است که به یونانی Ἰησοῦ ἀπόστολος (in CMC 66, 4 f, in Henrichs & Koenen, 1975, p. 67) و به لاتین apostolus Iesu (Epist. Fund. 5, 197.10 f, in Feldmann, 1987, p. 10: frg. 1) و به سریانی šᵉlīḥā d-Išōʿ (نیز با آوانوشت šᵉlīḥā dᵉ-yešūʿ)[۲] «فرستادهٔ عیسی» خوانده شده است[۳]. مانی در مکتوبات مانوی و غیرمانوی همواره به یونانی ἀπόστολος و به لاتین apostolus (فرستاده، رسول) خوانده شده است نه ἄγγελος و angelus (فرشته)[۴]؛ همان که وی را به زبان مادری‌اش، سریانی، «فرستاده»[۵] می‌خوانده‌اند، نه malakā) aa"/"lm) «مَلَک، فرشته» (→ Watson, 2018, p. 339)[۶]. اگرچه هر «فرشته»ای فرستاده هم است، هر «فرستاده»ای فرشته نیست.

مانی، فرستادهٔ ایزدان/ یزدان؟

این پرسش بحث‌برانگیز که آیا واژهٔ yzdʾn در مکتوبات ایرانی میانهٔ مانوی همواره جمع و به معنای «ایزدان» است یا ممکن است در برخی از موقعیت‌ها از آن معنای مفرد نیز اراده شده باشد تا به امروز بی‌پاسخ مانده است. آیا گواه‌های ما برای فرضیهٔ احتمالِ تغییر معنایی این لغت و لغاتِ درپیوندش مانند by'n/ bʾʾn «بغان» از کاررفت جمع به مفرد در برخی از موقعیت‌های خاص کفایت می‌کند؟ آنچه در اینجا می‌آید از حدّ اشارات فراتر نمی‌رود؛ با این حال، شاید بتواند بستری کوچک فراهم آورد تا به یک موضوع مهم باری دیگر بیندیشیم.

بی‌تردید واژهٔ ایرانی میانهٔ yzdʾn، که در بسیاری از متن‌های پهلوی زرتشتی در معنای مفرد به کار رفته[۷]، در قرون اولیهٔ اسلامی تحت تأثیر «بسم الله» عربی شکل گرفته است و بنابراین، چنین کاررفتی را نمی‌توان با شواهد مانوی مقایسه کرد، مگر شواهدی که تاریخ نگارش اصل متنشان (و نه رونوشت‌هایشان) در دوران پساساسانی باشد. شکری فومشی (۱۳۹۲ [۱۳۹۳]، صص. ۱۶۱–۲۱۰) در مقالهٔ «واژه‌های دخیل عربی در کهن‌ترین متن‌های فارسی نو بر اساس دست‌نویس‌های مانوی تورفان»، به تأثیرپذیریِ نسبتاً شدید مکتوبات متأخر مانوی از زبان عربی پرداخته است؛ اما در این متن‌های فارسی مانوی هم هر جا که کاتب قصد داشته از «خدای یکتا» یاد کند واژهٔ yzd را به کار برده است (شاید در اینجا نیز تحت تأثیر سنّت اسلامی، برای نمونه، در M106IIv19, in: SLt. 260 (l. e19); de Blois, 2006, 113b)؛ با این حال، آیا ممکن است مانویانِ اواخر دوران ساسانی و اوایل عصر اسلامی از عنوان yzdʾn fryštg که در قطعهٔ پارتی M1202R2-3 در خطاب به شخص مانی به کار رفته

---

[۱] برای جدیدترین بازسازی این پاره‌دست‌نویس نگاه کنید به: Shokri-Foumeshi, 2017, p. 478. با در نظر داشتن این نکته که همهٔ دست‌نوشته‌های مانوی هنوز به طور کامل قرائت و منتشر نشده‌اند، برای این ترکیب در پارتی فعلاً شاهدی در اختیار نداریم؛ با این حال، سنج. پارتیِ fryštg cy pydr در M233V3 (هویَدَگُمان، اندام یکم، مصراع یکم از بیت دوم در Boyce, 1954, p. 66)؛ که در خطاب به مانی به کار رفته و به معنای «فرستادهٔ پدر» است، نه طبیعتاً «فرشتهٔ پدر». نیز هنگامی که متن پارتی مهرنامگ در M1/287 مانی را با عبارت fryštg ky ʾc pydr مورد خطاب قرار می‌دهد (در اینجا شکل fryštg نظرگیر است)، سخن در باب رسول و «فرستاده»ای است که از سوی «پدر» آمده است.

[2] Esp. Gulácsi, 2014, pp. 164-165. For more discussion, cf. Shokri-Foumeshi, 2015, pp. 166-167.

[۳] از همین رو است که انگلیسی‌زبان‌ها این عنوان را apostle of Jesus ترجمه می‌کنند.

[۴] اگرچه واژهٔ یونانی ἄγγελος ممکن بود هم دربارهٔ گروهی از موجودات مینوی و هم برای نامیدن شخصیت‌های انسانی و حتی برای اشاره به انبیا و پیامبران به کار رَوَد، دست‌کم در عصر مانی (سدهٔ سوم میلادی) فقط به آن گروه از موجودات مجرد مینوی دلالت داشت که ما آن را به انگلیسی angel و به فارسی «فرشته» می‌نامیم. برای اطلاعات بیشتر در باب کاررفت واژهٔ فرشته در یونانی و سامی نگاه کنید به: Ricklefs, 2002, p. 40.

[۵] عبری שליחה از ریشهٔ ŠLḤ به معنی «فرستادن، ارسال کردن» (Cf. Fitzmyer, 2004, p. 311).

[۶] از ریشهٔ LʾK که این نیز به معنی «ارسال کردن و فرستادن» است. در باب کاررفت malʾakh و šliḥā برای «فرستاده، رسول» و «فرشته» و جابه‌جایی معنایی آن در یهودیت نخستین و دین سامری نگاه کنید به پژوهش مفصل زیر: Fossum, 1985, pp. 144-155؛ بنابراین، روشن است در زبان‌های سامی و از جمله در زبان مادری مانی، سریانی، نیز معنی ریشهٔ دو لغت «فرستاده» (رسول) و «فرشته» (مَلَک) یکی است.

[۷] مانند pd ŠM Y yzdʾn' «به نام یزدان/به نام خدا» در اندرز انوشه‌روان آذرباد مارسپندان (جاماسپ، ۱۳۸۲، صص. ۷۷ و ۲۲۹).

است، معنای «فرستادهٔ یزدان» (مفرد) اراده کرده باشند (همان که به عربی «رسول الله» گویند)، نه «فرستادهٔ ایزدان» (جمع)؟[۱] با اینکه می‌دانیم میان سکه‌های عرب ـــ ساسانی دست‌کم دو سکه وجود دارد که بر آن‌ها ترجمهٔ پهلوی «محمد رسول‌الله» به شکل mhmt pgtʾmbl Y yzdt(ʾ) «محمد پیامبر ایزد» آمده است (← رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۰، صص. ۸۵–۸۶) ـــ با وجود اینکه در اینجا شکل yzdt(ʾ) و قرائت آن به این شکل نظرگیر است ـــ آیا باز هم این پرسش مطرح است که yzdʾn برای مثال در عبارت mʾny yzdʾn frzynd در قطعهٔ M311R7 یا mʾny yzdʾnʾ pws در قطعهٔ M319Ir7 به‌راستی به معنای «مانی، فرزند/پسر ایزدان» است؟ از آنجا که در فارسی میانهٔ زرتشتی، گاهی از اسم «بغان» (byʾn) مفرد اراده شده است، آیا مانویان نیز ممکن بود در برخی از موقعیت‌ها در رابطه با yzdʾn چنین کرده باشند؛ همان‌گونه که حتی امروزه نیز فارسی‌زبان‌ها لغت «یزدان» را در معنای مفرد درمی‌یابند؟ برای یافتن پاسخ متقاعدکننده باید به یک پژوهش مستقل اندیشید و در آنجا همهٔ شواهد و گواه‌ها را به‌دقت بررسی کرد.

نتیجه

مفهوم همزاد، نوآوری مانی نبود و در سنّتِ گنوسیِ پیش از او ریشه داشت. بهترین نمونهٔ گنوسیِ مفهوم همزاد در «سرود مروارید»[۲] بازتاب پیدا کرده[۳] که ریشه‌ها و زیرساخت آن آشکارا بیانگر اصل ایرانی آن است و تصور نمی‌کنم بتوان در اصالت این کهن‌الگوی گنوسیهٔ ایرانی که در سراسر این متن ریشه دوانده تردید روا داشت. در هر حال، مفهوم همزاد آسمانی، هر چه بوده و از هر جا که آمده، برای «فرستادهٔ روشنی» سه عملکرد داشت. او نه تنها فرشتهٔ وحیِ مانی و در عین حال نگاهبان و محافظش بود، بلکه پیام‌آور روشنی با این شخصیت بود که می‌توانست فارقلیط عیسی مسیح باشد[۴]. فارقلیط و مانی و فرشتهٔ وحی و همزاد آسمانی‌اش بیانگر یک حقیقت بودند[۵]. «همزادبودگی با فرشتهٔ توم» همان مفهوم بی‌نظیری بود که این نابغهٔ ایرانی و پردازش‌گر خوشه‌چینِ بابِلی از همان ابتدا به آن نیاز داشت.

کوته‌نوشت‌ها

BBB	Henning, 1937
CMC	*Codex Manichaicus Coloniensis*; Kölner Mani-Kodex; Cologne Mani-Codex, in: Henrichs & Koenen, 1970, 1975, 1982; Koenen & Römer, 1988; Cameron & Dewey 1979
DMT III/1	Durkin-Meisterernst, 2004
DMT III/2	Sims-Williams & Durkin-Meisterernst, 2012
Epist. Fund.	*Epistula Fundamenti*, Augustius, ed. by Feldmann, 1987
1Keph.	Introduction + chapts. 1-95 (pp. 1-244), in: Polotsky & Böhlig, 1934-1940; chapts. 95-122 (pp.

[۱] اما قطعاً نه «فرشتهٔ ایزدان» که بهار و اسماعیل‌پور (۱۳۹۴، ص. ۳۸۳) ترجمه کرده‌اند. سنج. پیشنهاد ورنر زوندرمان برای معنی مفرد yzdʾn «یزدان» در: Durkin-Meisterernst, 2004.

[2] Hymn of the Pearl

[۳] در این سرود گنوسی، که به واسطهٔ اعمال توماس به ما رسیده (همین که این سرود در اثری به نام اعمال توماس بیان شده، به‌خودی‌خود مهم است. در اینجا، نام توماس واژه‌ای کلیدی است)، «شهزادهٔ پارت» که از سوی پدرش شهریار «خراسان»، پس از عبور از «میشان» و «بابِل»، به مأموریتی در غرب (مصر) رفته است، هنگام بازگشت چون «جامهٔ درخشانِ» خویش را که پدر و مادرش از «بلندی‌های گرگان» فرستاده بودند، پس از سال‌ها دوری می‌بیند، می‌گوید: «آن جامه همچون آیینه‌ای از خودم بر من نمودار شد؛ همهٔ آن را در کلّ خویشتن دیدم؛ تمام خویش را در آن نمایان یافتم؛ دو بودیم، جدا از هم، لیک یکی بودیم، پیوستهٔ هم». ترجمهٔ انگلیسی در: Jonas, 1963, p. 115 و ترجمهٔ فارسی با اختلاف ناچیزی در: غیبی ۱۳۷۶، ص. ۳۲۵؛ یوناس، ۱۳۹۸، ص. ۲۴۹. تأثیر سرود مروارید در حکمت و فلسفهٔ اسلامی را می‌توان در قصهٔ الغربهٔ الغربیه (غربت غربی) اثر سهروردی (شیخ اشراق) دید. برای پژوهش بیشتر نگاه کنید به: کربن، ۱۳۹۳، صص. ۴۰۱–۵۰۱.

[4] Also Reck, 2004, p. 145, no. on §764.

[5] Franzmann, 2003, pp. 19-20.

	244-291), in: Böhlig, 1966 and Gardner, 1995
MC	Middle Chinese (in: de Blois, 2003 as “Early Middle Chinese”)
MirMan. II	Andreas & Henning, 1933
PsB II	(*Manichaean*) *Psalm-Book*, Allberry, 1938
Reader	Boyce, 1975
SLt.	Sundermann, 2003
H	摩尼教下部讚 Monijiao xiabu zan [*Mo ni chiao hsia pu tsan*] “The Lower (Second?) Section of the Manichaean Hymns”, Ms. S.2659, British Library, trnsl. by Daoming (8th c.?), ed. by Chi, 1943

منابع

آگوستین، (۱۳۸۰). *اعترافات* (سایه میثمی، مترجم؛ مصطفی ملکیان، مترجم؛ چاپ دوم). تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی.

آلبری، چارلز رابرت سسیل، و ایبشر، هوگو (۱۳۸۸). *زبور مانوی* (ابوالقاسم اسماعیل‌پور، مترجم). اسطوره.

ابن الندیم، محمد بن اسحاق (۱۹۹۷م). *الفهرست*. بیروت: المعرفة.

ابن الندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۹۰). *مانی به روایت ابن الندیم* (متن عربی، ترجمهٔ فارسی؛ محسن ابوالقاسمی، مترجم؛ چاپ چهارم). تهران: طهوری .

بهار، مهرداد، و اسماعیل‌پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۴). *ادبیات مانوی*. تهران: کارنامه.

دریایی، تورج (۱۳۷۷). لقب پهلویِ «*چهر از یزدان*» و شاهان ساسانی. *نامهٔ فرهنگستان*، ۴(۱۶)، ۲۸–۳۲.
https://www.sid.ir/paper/88068/fa

رضایی باغ‌بیدی، حسن (۱۳۹۰). دربارهٔ چند مهرنوشته و سکه‌نوشتهٔ ساسانی و عرب‌ساسانی. *آینهٔ میراث*، ۹(۱)، ۷۳–۸۹.
https://ensani.ir/fa/article/304219

شِروو، پرادز اُکتور (۱۳۹۶). *عناصر ایرانی در کیش مانوی (با رویکردی مقایسه‌ای)* (محمد شکری فومشی، مترجم؛ اکرم دژهوست‌گنک، ویراستار؛ ویراست دوم). تهران: طهوری.

شکری فومشی، محمد (۱۳۹۲ [۱۳۹۳]). واژه‌های دخیل عربی در کهن‌ترین متن‌های فارسی نو بر اساس دست‌نویس‌های مانوی تورفان. *تاریخ ایران*، ۶(۲(۴))، ۲۱۰–۱۶۱.
https://irhj.sbu.ac.ir/article_94932.html

غیبی، بیژن (۱۳۷۶). سرود مروارید. *ایران‌شناسی*، ۹(۳۴)، ۳۱۶–۳۲۷.
https://ensani.ir/fa/article/184663

کربن، هانری (۱۳۹۳). *چشم‌اندازهای معنوی و فلسفی اسلام ایرانی* (ج. ۲: *سهروردی و افلاطونیان پارس*) (انشاءالله رحمتی، مترجم؛ چاپ دوم). تهران: سوفیا.

جاماسپ، آسانا (۱۳۸۲). *متن‌های پهلوی* (سعید عریان، مترجم). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

وامقی، ایرج (۱۳۷۸). *نوشته‌های مانوی و مانویان*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی؛ حوزهٔ هنری.

ویدنگرن، گئو (۱۳۷۶). *مانی و تعلیمات او* (نزهت صفای اصفهانی، مترجم؛ ویراست دوم). تهران: نشر مرکز.

یوناس، هانس (۱۳۹۸). *کیش گنوسی؛ پیام خدای ناشناخته و صدر مسیحیت* (ماشاالله کوچکی میبدی و حمید هاشمی کهندانی، مترجمان؛ محمد شکری فومشی، ویراستار). قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

References

Augustinus (1981). *Confessiones* (L. Verheijen, Ed.). CCSL 27.

Augustine (2001). *Confessiones*, (S. Meysami, Trans.; M. Malekian, Ed.; Second Edition). Tehran: Sohravardi Research and Publishing Office. [In Persian]

Allberry, C. R. C. (1938). A Manichaean psalm-book (Part II). Stuttgart, W. Kohlhammer.

Allberry, C. R. C., & Ebsher, H. (2009). *The Manichean Psalms* (A. Ismailpour, Trans.). Tehran: Astoura. [In Persian]

Andreas, F. C., & Henning, W. B. (1933). *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. ii*. Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Ibn al-Nadim, M. I. I. (1997). *Al-Fihrist*. Beirut: Al-Ma'rifah. [In Arabic]

Ibn al-Nadim, M. I. I. (2011). *Mani as narrated by Ibn al-Nadim* (Arabic text, Persian translation; M. Abol-Qasemi, Trans.; 4th edition). Tehran: Tahouri. [In Persian]

Bahar, M., & Esmaeilpour Motlagh, A. (2015). *Manichaean Literature*. Tehran: Karname. [In Persian]

Böhlig, A. (1966). *Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin, Band 1: Kephalaia, 2. Häfte.* Stuttgart.

Boyce, M. (1954). *The Manichaean Hymn-Cycles in Parthian*. London-New York-Toronto.

Boyce, M. (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*. Téhéran-Liège (Acta Iranica 9a).

Cameron, R., & Dewey, A. J. (Eds.) (1979). *The Cologne Mani Codex (P. Colon. inv. nr. 4780) 'Concerning the Origin of his Body'*. Missoula.

Corbin, H. (2014). *Spiritual and Philosophical Perspectives of Iranian Islam* (Vol. 2: Suhrawardi and the Platonists of Persia) (I. Rahmati, Trans.; second edition). Tehran: Sophia. [In Persian]

de Blois, F. (2003). Manes 'Twin' in Iranian and non-Iranian texts. In C. G. Cereti, M. Maggi & E. Provasi (Eds.), *Religious themes and texts of pre-Islamic Iran and Central Asia* (pp. 7-16). Studies in honour of Professor Gherardo Gnoli on the occasion of his 65th birthday on 6th December 2002, Wiesbaden.

de Blois, F. (2006). Glossary to the New Persian texts in Manichaean script. In F. de Blois, E. C. D. Hunter & D. Taillieu (Eds.), *Dictionary of Manichaean Texts* (vol. II: Texts from Iraq and Iran (Texts in Syriac, Arabic, Persian and Zoroastrian Middle Persian; pp. 89–120). Turnhout: Brepols.

Daryaee, T. (1998). The Pahlavi title of '*Čihr az Yazdān*' and the Sassanid kings. *Nameh Farhangestan, 4*(16), 28-32. https://www.sid.ir/paper/88068/fa [In Persian]

Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* (Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaean Texts III, 1). Turnhout: Brepols.

Feldmann, E. (1987). *Die 'Epistula Fundamenti' der nordafrikanischen Manichäer. Versuch einer Rekonstruktion*. Altenberg.

Fitzmyer, J. A. (2004). *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1 (1Q20): A Commentary* (3rd Ed.). Roma (Biblica et Orientalia 18/B).

Fossum, J. (1985). *The Name of God and the Angel of the Lord: Samaritan and Jewish Concepts of Intermediation and the Origins of Gnosticism*. Tübingen.

Franzmann, M. (2003). *Jesus in the Manichaean Writings*. London & New York.

Gardner, I. (1995). *The Kephalaia of the Teacher. The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation and Commentary*. Leiden.

Gardner, I. (2020). *The Founder of Manichaeism: Rethinking the Life of Mani.* The Jordan Lectures in Comparative Religion, School of Oriental and African Studies, University of London, 30 May - 2 June 2016, New York, Cambridge University Press.

Gardner, I., & Lieu, S. N. C. (2004). *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge.

Gershevitch, I. (1954). A Parthian Title in the Hymn of the Soul. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 124-126. https://doi.org/10.1017/S0035869X00106641

Gheibi, B. (1997). Hymn of the Pearl. *Iranology, 9*(34), 316-327. https://ensani.ir/fa/article/184663 [In Persian]

Gnoli, T. (2002). Paṣgribā at Hatra and Edesa. In A. Panaino & G. Pettinato (Ed.), *Ideologies as*

Intercultural Phenomena (pp. 79-87). Milan.

Gulácsi, Zs. (2014). The Prophet's Seal: A Contextualized Look at the Crystal Sealstone of Mani (216-276 C.E.). In *the Bibliothèque nationale de France* (pp. 161-185). Bulletin of the Asia Institute (NS) 24.

Henning, W. B. (1937). *Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch*. Berlin, (APAW, 1936, No 10) [= *Selected Papers* I, 1977, pp. 417-557].

Henrichs, A., & Koenen, L. (1970). Ein griechischer Mani-Codex (P. Colon. inv. nr. 4780). Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 5(2), 97-216. (repr. 1983).

Henrichs, A., & Koenen, L. (1975). Der Kölner Mani-Codex (P. Colon. inv. nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ. Edition der Seiten 1-72. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 19*(1), 1-85.

Henrichs, A., & Koenen, L. (1982). Der Kölner Mani-Codex (P. Colon. inv. nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ. Edition der Seiten 121-192. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 48*, 1-59.

Jamasp, A. (2003). *Pahlavi Texts* (S. Arian, Trans.). Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian]

Jonas, H. (1963). *The Gnostic Religion. The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity* (2nd edition). Boston.

Jonas, H. (2019). *The Gnostic Religion. The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity* (M. Kouchaki Meybodi & H. Hashemi Kohandani, Trans.; M. Shokri Fumshi, Ed.). Qom: University of Religions and Sects. [In Persian]

Klimkeit, H.-J. (1993). *Gnosis on the Silk Road. Gnostic Texts from Central Asia*. San Francisco.

Koenen, L., & Römer, C. (Eds.) (1988). *Der Kölner Mani-Kodex (Über das Werden seines Leibes)* (Kritische Edition aufgrund der von A. Henrichs und L. Koenen besorgten Erstedition). Opladen.

Leurini, C. (2004). *Pasāgrīw* - 'Thronfolger' Manis. In D. Durkin-Meisterernst, S.-C. Raschmann, J. Wilkens, M. Yaldiz & P. Zieme (Eds.), *Turfan revisited. The first century of research into the arts and cultures of the Silk Road* (pp. 159-162). Berlin.

Lieu, S. N. C. (1992). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey* (2nd ed.). Manchester, Tübingen.

Ma, X. (2015). On the Date of the Ritual Manual for the Celebration of the Birthday of the Ancestor of Promoting Well-being from Xiapu. *Open Theology, 1*, 455–477.

Morano, E. (2004). Manichaean Middle Iranian Incantation Texts from Turfan. In D. Durkin-Meisterernst et al. (Eds.), *Turfan Revisited: The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road* (pp. 221-227). Berlin.

Morano, E. (2017). Manichaean Sogdian Poems. In S. N. C. Lieu, in association with E. Hunter, E. Morano & N. A. Pedersen (Eds.), *Manichaeism East and West* (Corpus Fontium Manichaeorum. Series Analecta Manichaica I; pp. 171-184). Turnhout: Brepols.

Ort [Oort], L. J. R. (1967). *Mani, A Religio-historical Description of His Personality*. Leiden.

Pedersen, N. A. (2013). Manichaean Self-Designations in the Western Tradition. In J. Van Oort (Ed.), *Augustin and Manicaean Christianity: Selected Papers from the First South African Conference on Augustine of Hippo, University of Pretoria, 24-26 April 2012* (Nag Hammadi and Manichaean Studies 83; pp. 177-196). Leiden.

Polotsky, H. J., & Böhlig, A. (1934-1940). *Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin, Band 1: Kephalaia, 1. Häfte*. Stuttgart.

Reck, C. (2004). *Gesegnet sei dieser Tag. Manichäische Festtagshymnen. Edition der mittelpersischen und parthischen Sonntags-, Montags- und Bemahymnen*, Turnhout: Brepols (Berliner Turfantexte 22).

Rezai Baghbidi, H. (2011). On some Sassanid and Arab-Sassanid seal inscriptions and coins. *Ain-e Miras*, *9*(1), 73-89. https://ensani.ir/fa/article/304219 [In Persian]

Ricklefs, N. (2002). *An Angelic Community: The Significance of Beliefs about Angels in the First Four Centuries of Christianity* [PhD dissertation, Macquarie University, Sydney, 347 pp.].

Skjærvø, P. O. (2017). *Iranian Elements in Manichaeism (with a Comparative Approach)* (M. Shokri-Foumeshi, Trans.; A. Dejhoost-Gank, Ed.; 2nd ed.). Tehran: Tahouri. [In Persian]

Shokri-Foumeshi, M. (2015). *Mani's Living Gospel and the Ewangelyōnīg Hymns. Edition, Reconstruction and Commentary with a Codicological and Textological Approach Based on Manichaean Turfan Fragments in the Berlin Collection* [PhD dissertation, Qom: URD Press, 155].

Shokri-Foumeshi, M. (2013 [2014]). Arabic Loan Words in the Oldest Classical New Persian Texts Based on the Turfan Manichaean Manuscripts. *History of Iran, 6*(2(4)), 161-210. https://irhj.sbu.ac.ir/article_94932.html [In Persian]

Shokri-Foumeshi, M. (2017). Identification of a small fragment of Mani's Living Gospel (Turfan Collection, Berlin, M5439). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 80*(3), 473-483.

Sims-Williams, N., & Durkin-Meisterernst, D. (2012). *Dictionary of Manichaean Sogdian and Bactrian.* Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaean Texts III, 2. Turnhout: Brepols.

Sundermann, W. (1979). Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. *Altorientalische Forschungen, 6*, 95-133.

Sundermann, W. (1988). Der Paraklet in der ostmanichäischen Überlieferung. In P. Bryder (Ed.), *Proceedings of the First International Conference on Manichaeism* (pp. 201-212). Lund.

Sundermann, W. (2003). Ein manichäischer Lehrtext in neupersischer Sprache. In L. Paul (Ed.), *Persian Origins. Early Judaeo-Persian and the Emergence of New Persian. Collected Papers of the Symposium, Göttingen 1999* (pp. 243-274). Wiesbaden.

Chi, T. (1943). 摩尼教下部讚 Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan 'The Lower (Second?) Section of the Manichaean Hymns'. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 11*(1), 174-215, with an appendix by W. B. Henning, Annotations to Mr. Tsui's Translation (pp. 216-219).

Vamaghi, I. (1999). *The Writings of Mani and the Manichaeans*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Art; Art Department. [In Persian]

Wang, J. [Wang Ch.]汪娟 & Ma, X. 馬小鶴 (2016). Xiapu wenshu 'Moni guangfo' kece de yiwen fuyuan. 霞浦文書《摩尼光佛》科冊的儀文復原. *Dunhuang xue 敦煌學* [*Dun-huang Studies*], *32*, 1-43.

Watson, W. G. E. (2018). Terms for Occupations, Professions and Social Classes in Ugaritic: An Etymological Study. *Folia Orientalia, 5*, 307-378.

Wiedengren, G. (1997). *Mani and His Teachings* (N. Safa Isfahani, Trans.; second edition). Tehran: Markaz Publishing House. [In Persian]

Wurst, G. (1996). *Psalm Book*. (Part II, Fasc. 1: Die Bema-Psalmen (Corpus Fontium Manichaeorum. Series Coptica, I, Liber Psalmorum). Turnhout: Brepols.